

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿԱԾ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԸ

Դ

ԲԱՐԿԵՆ ՋՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

1981 թ. հունվարին մաշտոցյան Մատենադարանը ձեռք բերեց 1761 թ. Պարսկաստանի Գիլան նահանգի էնզելի (Անզալի) նավահանգստում գրված ձեռագիր մի մատյան, որի գրիչը Սայաթ-Նովան է¹։

Մինչև այժմ մեծ աշուղի գրչին պատկանող երկու մատյան էր միայն հայտնի. առաջինը նրա հայտնի Դավթարն է՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածուն, որի հիման վրա 1852 թ. թիֆլիսեցի բժիշկ-բանասեր Գ. Ախվերդյանը հրատարակեց Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերը², իսկ երկրորդը 1766 թ. Զաքաթալայի շրջանի Կախո քարվանսարայում Ստեփանոս քահանայի (նույն ինքը Սայաթ-Նովայի) ձեռքով ընդօրինակված գրչագիրն է, որ 1905—1906 թթ. Թավրիզում տեսել ու նկարագրել է Հրաչյա Աճառյանը³։ Այս ձեռագիրը պատկանել է Սողոմոն Մելիք-Աբրահամյան անունով մի թավրիզեցու և 1911 թ. էջմիածնի մատենադարան է ուղարկվել Կ. հպ. Տեր-Մկրտչյանի ջանքերով⁴։

Նորահայտ ձեռագիրը Հրազդանի շրջանում գտել և Մատենադարանին է հանձնել 70-ամյա գրքասեր, ջրառատցի Մելիքսեթ Արզումանի Պողոսյանը։

1. Ձեռագրի նկարագրությունը

Ժամանակ՝ ՌՄԺ (12 սեպ. 1760 — 12 սեպ. 1761)։ Տեղ՝ Անզալի (նավահանգիստ Պարսկաստանի Գիլան նահանգում)։ Գրիչ՝ Ստեփանոս վարդապետ, «որ Սայեադ Նովայ ասին»։ Թերթ՝ 336. դատարկ՝ 1—5, 329—336. նյութ՝ թուղթ։ Մեծություն՝ 10×17 սմ։ Գրություն՝ միասյուն։ Գիր՝ բուլղարի (տպագիր հիշեցնող՝ 6—256ա, 278ա—281բ և արագագիր՝ 256ա—277բ, 282ա—328ա)։ Տող՝ 21—25։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ։ Պահպանակ՝ թուղթ։ Հանգամանք՝ բավարար։

Մանր.— Ձեռագիրը էջակալված է հայերեն տառանիշերով։ էջահամարներում կան ցատկումներ և կրկնություններ։

Բովանդակություն

Գրիգոր Նարեկացի «Մատեան ողբերգութեան»։

Մանր.— Գրիչը չի ընդօրինակել «Մատեանի» ժբ գլխի «Ընկալ քաղցրութեամբ...» հատվածը, նշելով՝ «որ գրեալ է Գ[ի]րս Սաղմոսաց, աստ ոչ գրե-

1 Ձեռագիրը Մատենադարանում ստացվելու մասին հոգվածագրի հրապարակումը տե՛ս «Նովանական Հայաստան», 1. II, 1981։

2 Սայաթ-Նովա, Լուս զցած աշխատասիրութենով Գ. Ախվերդյան, Մոսկվա, 1852։

3 Հր. Աճառյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 97։

4 Օ. Եղանյան, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները (Ցուցակ ձեռագրաց մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Երևան, 1965, էջ 80, 81, 89)։

ցանք» (թ. 36ա), չի ընդօրինակել նաև ԽԱ գլուխը՝ «Գրեալ է Սաղմոս ժամայորբին, աստ ոչ եղա: Տէր Ըստեփանոս քայանայս» (թ. 146ա):

«Մատեանի» 22 գլուխը Սայաթ-Նովան թյուրիմացաբար ընդօրինակել է ՀԶ գլխից հետո (թ. 276ա), սակայն, նկատելով իր սխալը, համապատասխան տեղում (թ. 315ա) նշել է՝ «որ գրեալ է առաջին վարդի», իսկ Ղ գլուխը ընդօրինակել է ՀԾ գլխից առաջ (թ. 278ա), որի համար գրում է. «Այս աղօթս յառջին թղտիս գրեալ ՀԸ. մի մե[ղ]ադիր լինիք»:

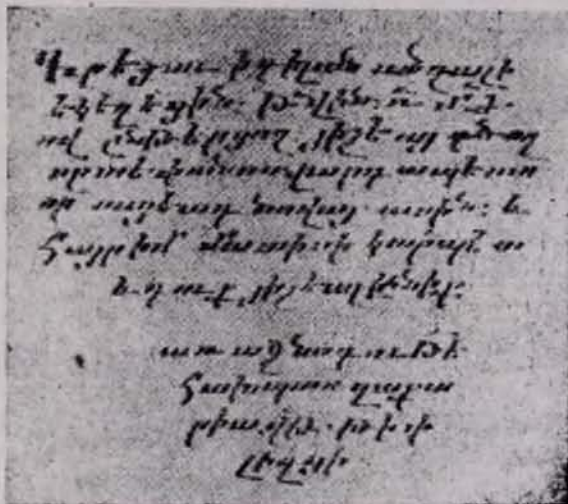
Հիշատակարան գրչի

1ա. Ստեփանոս քահանայինս է գ[ի]րքս:

225ա. Ըստեփանոս քահ[ա]յնային:

251ա. Ով ընդերցող, յիշեա զտէր զՍտ[ե]փանոս քայ[ա]նայս:

328ա. Գրեցաւ ի Գիլան, Անգալի եկեղեցին, թվին ՌՄԺ (12 սեպ. 1760—12 սեպ. 1761): Ով ընթերցող, յիշեալ գծող Սըտեփանոս վարդապետս, որ Սայեադ Նովայ ասին, և հայր իմ մա[հ]տիսի Կարապետ, և դուք յիշեալ լինիք: Առաջնորդութեան Հախատո Զաքարիա վթ Թիփլիզցի:

Սայաթ-Նովայի նորահայտ ձեռագրի Հիշատակարանը:

Սայաթ-Նովայի այս նոր մատյանը մաշտոցյան Մատենադարանում գրանցվել է 10838 թվահամարի ներքո:

Ձեռագրի Հիշատակարանի և Հիշատակագրությունների հավաստի վկայությունները նոր լույս են սփռում Սայաթ-Նովայի կյանքի այն ժամանակաշրջանի վրա, որը, բանասերների միահամուռ կարծիքով, նրա կենսագրության «ամենամութ էջերն» են կազմում: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ Սայաթ-Նովան վտարվում է պալատից և հոգևորական ձեռնադրվում: Իսկ որ անվանի աշուղը հեռացվել է պալատից՝ վկայում է նրա որդի Օհանը: «Հիշատակված է,— գրել է նա,— որ Սայաթ-Նովան իր ողորմած, ամենուրեք հայտնի, Վրաստանի բարձրապատիվ, տեր թագավորի կողմից դժգոհության

է արժանացել և նա խոռովել է իր խնդը ստորով Սայաթ-Նովայից և հեռացրել է պալատից»⁵։

Սայաթ-Նովայի աշուղությունից հոգևորական կյանքին անցնելու վերաբերյալ ոչ մի որոշակի փաստ մինչև այսօր չենք ունեցել։ Դեռևս 1852 թ. Գ. Ախվերդյանը գրել է. «Սայաթ-Նովու կրոնավորվելու տարին ոչ ով չէ իմանում։ Գովար թե նա մտած ըլի վանքն իր կնոջ մահից (1768 թ.—Բ. Զ.) առաջ, միայն շատ կարելի է, որ մե քանի տարի իր կնոջ մահիցն էլ առաջ հրաժարած ըլի խաղ ասելուցն, էնդուր որ դավթարում չէ պատահում 1759-ից հետո հանած խաղ», և ապա ավելացնում է՝ «Սայաթ-Նովու վանական կյանքի վրա չունիմ ոչինչ տեղեկություն»⁶։

Հետազայում անվանի շատ բանասերներ զբաղվեցին Սայաթ-Նովայի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրությանը և նրա աշուղական ու գրական ստեղծագործությունների վերաբերյալ նորանոր փաստեր շրջանառության մեջ դրին, սակայն, ինչպես գրում է վաստակաշատ սայաթնովագետ Մ. Հասրաթյանը, նրա կենսագրության շուսարանված կարևորագույն էջերը մնացին 1759 թ. վերջերից մինչև 1762—1763 թվականները⁷։

Նորահայտ գրչագրի ընձեռած չափազանց կարևոր վկայությունները հնարավորություն են տալիս հիմնովին վերանայելու մեծ երգչի կյանքի որոշ նշանակալի փաստեր և ճշգրտելու նրա մի քանի խաղերի հորինման ժամանակները։

2. Սայաթ-Նովան գրիչ

Ցարդ բանասիրությանը հայտնի էր 1766 թ. Կախո քարվանսարայում Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած ձեռագիրը (Մատենադարան, № 4270)։ Նորահայտ մատյանը որոշակի կովաններ է տալիս պնդելու, որ աշուղությունը թողնելուց և կրոնավորի սքեմ հագնելուց հետո Սայաթ-Նովան նվիրվել է գրչության գործին։

Այն իրողությունը, որ Սայաթ-Նովան կրոնական դառնալուց անմիջապես հետո սկսում է ընդօրինակել Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության մատյանը, ցույց է տալիս, որ երգիչը իր հոգեկան խռովքը աշխատել է մեղմել նորից բանաստեղծության մեջ, յայս անգամ արդեն ընթերցելով ու ընդօրինակելով իրեն հոգեհարազատ նույնպիսի մի խոռվահույզ բանաստեղծի ստեղծագործությունը, որպիսին Գրիգոր Նարեկացին էր։

Ընդօրինակության ժամանակ Սայաթ-Նովան բնագրի որոշ հատվածներ կրճատել է՝ համապատասխան նշում կատարելով (թ. 36ա, 146ա), իսկ մի երկու դեպքում էլ գլուխները ետուառաջ է ընդօրինակել (թ. 315ա)։ Ընդօրինակության մեջ կան որոշ բացթողումներ, որոնք կարող են և նախազաղափար օրինակից գալ։ Բնագրում եղած մի շարք ուղղագրական սխալները, թվում է, արդյունք են Սայաթ-Նովայի խոսակցական բարբառի ազդեցության։ Ըստ երևույթի, աշուղությունը թողնելուց հետո Նարեկացու Մատենանի պես գրաբար բարդ բնագրի ընդօրինակության անցնելը այնքան էլ հեշտ չի եղել երգչի համար։ Նկատելի է, որ ուղղագրական վրիպումները Մատյանի սկզբի

⁵ Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մորուս Հասրաթյանը, Երևան, 1963, էջ XXVJ։

⁶ Սայաթ-Նովա, 1852, էջ ԺԱ։

⁷ Սայաթ-Նովա, 1963, էջ XXIX։

մասում ավելի շատ են, քան վերջում, երբ արդեն նա բավական վարժված պետք է լիներ ընդօրինակման արվեստին:

Մատյանի գրչության ձևերը նույնանում են Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների տետրակի (հայտնի Դավթարի) և 1766 թ. Կախո քարվանսաւրայում նրա ընդօրինակած մատյանի գրչաձևերին, մի հանգամանք, որ անհերքելիորեն հաստատում է հայտնաբերված նոր գրչագրի Սայաթ-Նովայի ինքնագիր լինելը:

Մ. Հասարթյանը մի առիթով դիտել է, որ Սայաթ-Նովան շատ է օգտվել «Պղնձե քաղաքի պատմության» 1708 թ. Կ. Պոլսի հրատարակությունից. «ամբողջ տողեր է օգտագործել իր խաղերի մեջ», «նույնիսկ [Դավթարի] իր հայերեն բառերով ձեռագրապետը կարծես բառացիորեն ընդօրինակել է այս գրքի շրիֆտից»⁸ (ընդգծումը մերն է—Բ. Չ.): Այս եզրակացությունը այնքան էլ հիմնավորված չէ, որովհետև XVIII դ. սկզբի Կ. Պոլսի տպարանների տառատեսակները իրարից քիչ են զանազանվել և Սայաթ-Նովան, իր ձեռքի տակ ունենալով այդ հրատարակություններից մի քանիսը, կարող էր օգտվել դրանց տառատեսակներից: Չի բացառվում նրա ծանոթությունը նաև Ողբերգության մատյանի 1701 թ. Կ. Պոլսի հրատարակությանը, որի տառատեսակը նույնպես նման է Դավթարի բոլորգրին: Կ. Պոլսի այս ժամանակների որոշ գրքերի սկզբնատառերի թռչնագիր ու ձկնագիր ձևերն են հիշեցնում նաև Դավթարի առաջին հինգ թուրքերեն խաղերի ղէղիլաւ բառի Դ սկզբնատառը:

Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած Ողբերգության մատյանի առանձին գլուխների համեմատությունը մինչ 1760 թ. եղած այդ երկի հրատարակությունների հետ, փոքր խոտորումներով հանդերձ, տարընթերցումների առավել ընդհանրություններ են տալիս, մասնավորաբար սկզբի գլուխներում՝ 1701 թ. հրատարակության հետ, իսկ վերջին գլուխներում՝ 1726 թ. հրատարակության հետ: Թերևս պետք է ենթադրել, որ Սայաթ-Նովան իր ընդօրինակության համար որպես հիմք օգտագործել է ինչ-որ անժանոթ մի ձեռագիր՝ առանձին դեպքերում օգտվելով նաև տպագրի նարեկներից:

3. Էնգելին՝ Գրչաւթյաճ վայր

Հայկական ձեռագրերի ստեղծման վայրերի աշխարհագրությունը չափազանց ընդարձակ է, սակայն մեր ձեռքի տակ գտնվող աղբյուրներում Պարսկաստանի Գիլան նահանգի Էնգելի (Անգալի) նավահանգիստը որպես գրչության վայր հայտնի չէ: Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած 1760/61 թվականի այս ձեռագիրը մեկ նոր անունով հարստացնում է հայերեն ձեռագրերի գրչության տեղանունների ցուցակը և հետաքրքիր էջ է բացում իրանահայ գաղութի մշակույթի պատմության մեջ:

Ջարմանալի պատահականությամբ Կախո ավանում 1766 թ. Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած ձեռագրի տեղաշարժման պատմությունը ևս կապվում է Պարսկաստանի, այս դեպքում արդեն Թավրիզ քաղաքի հետ: Այստեղ ուշադրության է արժանի ձեռագրի վերջին էջի վրա գտնվող հետևյալ փոքրիկ հիշատակագրությունը. «Մահտիսի Օվանէս Ղազարե[ան]». Գիրեցի 1814 Թարվէջ»⁹: Դժբախտաբար այս դեպքում ևս հայտնի չէ, թե 1766 թ. Կախո քար-

⁸ Նույն տեղում, էջ 258:

⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 4270, ք. 279բ:

վանսարայում գրված ձեռագիրը ինչպե՛ս և ի՞նչ հանգամանքներում է 1814 թ. գտնվել Թավրիզում:

4. Ե՞րբ է Սայաթ-Նովան կրոնավոր դարձել

Մինչ այժմ Սայաթ-Նովայի կրոնավոր լինելու ամենավաղ և հավաստի տեղեկությունը 1766 թվականից էր. դա իր իսկ ձեռագրով Կախո քարվանսատայում ընդօրինակված՝ մատյանի հետևյալ հիշատակարանն է եղել. «Թուին շայոց ՌՄԺԵ [սեպ. 1765—սեպ. 1766]... Գրեցաւ ի Կախոյ քարվանսարէն: Ո՞վ ընթերցող յիշեալ զգծող գրոյս մեղապարտ Ստեփանոս քայհանայս, որ Սանադ Նովայ կոչեն և հայրն իմ մահտեսի Կարապետն և մայրն իմ Սարրայ և դուք յեշեալ լինիք առաջի Աստուծոյ: Ամէն»¹⁰:

Ելնելով այս և Սայաթ-Նովայի Դավթարում Պենտեղենց Իովանեի թողած հիշատակագրություններից, և Մելիքսեթ-Բեկը գտնում է, որ խաղերի ինքնաձեռագիր մատյանը (Դավթարը), գրված և ավարտված է եղել 1765 թվին, երբ Սայաթ-Նովան դեռևս աշխատեցավան է եղել, և որ մոտավորապես այս թվականի շուրջն է տեղի ունեցել նրա հեռացումը ոչ միայն Վրաց էրեկլե թագավորի արքունիքից (իբրև պալատական աշուղ-սազանդարի), այլև Թբիլիսիից քշելը»¹¹:

Կախո ավանում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանից Մ. Հասրաթյանը եզրակացրել է, որ 1766 թ. առդեն գրիչ Ստեփանոսը երեք-չորս տարվա քահանա էր»¹², մինչդեռ նոր ձեռագրի տվյալները նրա քահանա լինելու թվականը տանում են 1760—1761 թթ. և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ Սայաթ-Նովան քահանա (կուսակրոն) է ձեռնադրվել 1759—1760 թվականների միջև, այսինքն պալատից հեռացվելուց հետո, և փոքր-ինչ անց, թերևս 1761 թ.՝ վարդապետ, որովհետև իր ընդօրինակած Ողբերգության մատյանի սկզբնական էջերում թողած հիշատակագրություններում (1ա, 146ա, 225ա, 251ա) իրեն քահանա է անվանում, իսկ վերջին հիշատակարանում (328ա)՝ վարդապետ: Սակայն այս դեպքում ինչպե՞ս բացատրել այն փաստը, որ 1768 թ., կնոջ մահվան ժամանակ, նա չորս զավակի (Մելիքսեթ, Օհան, Սառա, Մարիամ) հայր էր¹³, չէ՞ որ ըստ հայ եկեղեցու գործող կանոնադրության վարդապետը ամուսնանալու իրավունք չուներ: Ելնելով այս հանգամանքից, ավելի հավանական է եզրակացնել, որ Սայաթ-Նովան 1759—1761 թվականների միջև ձեռնադրվել է որպես ամուսնացյալ քահանա և իր բանաստեղծական շնորհքի, գրչության արվեստով զբաղվելու, թերևս նաև քարոզիչ լինելու համար է վարդապետ կոչվել: Իսկ որ նա գիտակ էր եկեղեցական մատենագրությանը, դա ևս փաստ է: Բավական է հիշել հենց իր ընդօրինակած Ողբերգության մատյանի հիշատակագրությունը (թ. 36ա), որտեղ նա նշում է, թե ԺԳ գլխի Վրնկալ քաղցրութեամբ» հատվածը չի ընդօրինակել, որովհետև աղբիւր է ի Գ[ի]րս Սաղմոսաց»¹⁴, նշանակում է՝ նա այնքան

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 276բ:

¹¹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Լրեւան, 1955, էջ 149:

¹² Սայաթ-Նովա, 1963, էջ XXXII:

¹³ Սայաթ-Նովա, 1852, էջ ԺԲ:

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 10838, թ. 36ա:

քաջատեղյակ է եղել Սաղմոսին, որ բերանացի իմացել է նրա առանձին հատվածները, կամ հիշենք իր խաղերում հիշած եկեղեցական գրքերը՝ Ավետարան, Հայամավորք, Հարանց վարք կամ Երգ երգոցից նրա քաղած արտահայտությունները, որոնք ժամանակին նկատել է Գ. Ախվերդյանը¹⁵:

Այստեղ վարդապետ կոչումը որպես ամուրի և վարդապետական գավազան կրող հոգեւորական չափտի հասկանալ, որովհետեւ վաղ միջնադարում, ինչպես հաստատում է հայ եկեղեցու կանոնների խոշոր գիտակ Բ. Ժ. վրդ. Կյուլեսերյանը, «վարդապետ տիտղոսը միմիայն ամուրի եկեղեցականության հատուկ չէր. այլ՝ առհասարակ ամուրի կամ կանամբի արժանավոր եկեղեցականներ անխտիր կրնային վարդապետել»¹⁶: Հետեւաբար, չի բացառվում, որ Սայաթ-Նովայի ժամանակ ևս այդ կարգը գոյություն ունեցած լինի, որովհետեւ անգամ շատ ավելի ուշ ժամանակներում, մինչև XX դ. սկզբները վարդապետ բառը գործածվում էր նաև «աբեղա կամ վանական բառերի նշանակությամբ»¹⁷:

Սայաթ-Նովայի հոգեւորական դառնալու փաստը իր ժառանգների հիշողություններում պահպանված է եղել մինչև անցյալ դարի կեսերը: Այս կապակցությամբ է, որ Գ. Ախվերդյանը գրում է, թե Սայաթ-Նովան «իր զավակներուն Թիֆլիզում թողած՝ զնում, հեռանում է Հաղբատու Մուրք Նշանի վանքն, որտեղ կրոնավորված ձեռնադրվում է աբեղա»¹⁸: Այստեղ կարևորը կրոնավոր դառնալու խնդիրն է. միայն երախտաշատ բանասերը նրա կրոնավորելու ժամանակը դնում է 1768 թվականից՝ կնոջ (Մարմարի) մահից հետո: «Երբեք չենք կարող հաշվել, — գրում է Գ. Ախվերդյանը, — Սայաթ-Նովու կրոնավորելն էս ժամանակից առաջ. թե մե երկու տարի էլ հետ դնենք ու ընդունենք 1770-ն հայժամ մեր երգիչն կրոնավորելիս էլել պիտի ըլի 58 տարեկան»¹⁹: Այստեղ Գ. Ախվերդյանը ճիշտ է այնքանով, որ գիտե Սայաթ-Նովան կրոնավոր է եղել, սակայն շփոթել է ժամանակը: Նորահայտ ձեռագրում Սայաթ-Նովան 1760—1761 թթ. արդեն իրեն քահանա ու վարդապետ է անվանում:

Իր հոգեւորական լինելու մասին Սայաթ-Նովան ականարկել է նաև վրացերեն խաղերից մեկում՝ «Իմ խիղճ գըլուխ, քիզիդ էս ինչ պատահից» (վ—32)²⁰: Պետք է ենթադրել, որ խաղը գրվել է կրոնավոր դառնալու սկզբնական շրջանում. նոր վիճակից դժգոհ լինելու հանգամանքն է թելադրել նրան հորինելու այդ խաղը, որտեղ ասված է (բերում ենք բառացի թարգմանությունը).

Աշխարհական էի՝ քահանա դառնալն ինչիս էր²¹:

15 Սայաթ-Նովա, 1852, էջ ԺԳ:

16 Բարսեղ Ժ. վրդ. Կյուլեսերյան, Վարդապետության աստիճանները հայ եկեղեցվում մեջ, Անթիլիաս, 1980, էջ 70:

17 Նույն տեղում, էջ 34:

18 Սայաթ-Նովա, 1852, էջ Ժ:

19 Նույն տեղում, էջ ԺԱ:

20 Վ տառանիշը և արաբական թվանշանը Մ. Հասրաթյանը պայմանականորեն օգտագործում է հուլյց տալու Սայաթ-Նովայի խաղերի 1963 թ. հրատարակության մեջ վրացական խաղերի բաժինը և խաղի հերթական համարը:

21 Մ. Հասրաթյանը վրացերեն խաղերը թարգմանելիս հնարավոր չափով աշխատել է հարգատ մնալ բնագրին, սակայն քանի որ նա ձգտել է թարգմանությունը կատարել Սայաթ-

ցել է Թիֆլիսում հալածական վիճակում²³, Կան նաև բանասերներ, որոնք ենթադրում են, թե Սայաթ-Նովան 1759—1768 թթ. եղել է Կախո ավանում:

Նորահայտ ձեռագրի վկայությունները հաստատում են Մ. Հասրաթյանի կոահումը, որ Սայաթ-Նովան 1762—1764 թթ. առաջ է հեռացվել պալատից՝ ըստ վերոհիշյալ հիշատակարանի՝ 1761 թ. նա արդեն հոգևորական էր և ապրում էր Պարսկաստանում:

Ելնելով այս փաստերից, պետք է վերանայել այն տեսակետը, թե Սայաթ-Նովան այդ տարիներին ապրել է Թիֆլիսում կամ Կախո ավանում: Սայաթ-Նովան կարող էր Վրաստանի որևէ վայրում (այդ թվում և Կախո ավանում) ապրած լինել 1762—1766 թվականներին և ոչ դրանից առաջ, որովհետև 1760/61 թթ. նա Պարսկաստանում էր, ավելի որոշակի՝ Կասպից ծովի էնզելի նավահանգստում: Բայց թե ի՞նչ հանգամանքներում է նա այս քաղաքն ընկել, առայժմ միայն ենթադրություններ կարելի է անել:

Այստեղ ուշադրության արժանի է նորահայտ ձեռագրի հիշատակարանի վերջում նշված Զաքարիա վարդապետի ինքնությունը. սա Հաղպատի առաջնորդ Զաքարիա Պաթինյանն է, որ, ըստ Հովհաննես Ղրիմեցու, Գրիգոր երրորդ Սուրկունյանի մահից հետո դարձել է Հաղպատի առաջնորդ (1752—1770): Ինչպես պատմում է Ղրիմեցին, Զաքարիան առանց եպիսկոպոսական աստիճանի ունենալու 1752 թ. գրավում է Հաղպատի առաջնորդությունը (նկատենք, որ Սայաթ-Նովան նրան որպես վարդապետ է հիշատակում), սակայն որոշ ժամանակ անց ժողովրդի կողմից արտաքսվում է: Զաքարիան ապավինում է Պարսկաստանի «իշխանապետ» Քերիմ խան Զենդին (1748—1779), որի հրամանով գալիս է էջմիածին, եպիսկոպոս է ձեռնադրվում և պաշտոնապես նշանակվում Հաղպատի առաջնորդ²⁴:

Մեկիքսեթ-Բեկը Իռանե Բաղրատիոն արքայազնի «Կալմասոբայի» (1800—1828) հայերեն թարգմանության ծանոթագրություններում գրել է. «Մեզ հասած աղբյուրներից, դժբախտաբար, չի ստուգվում Սայաթ-Նովայի 1765—176 թթ. քահանա ձեռնադրող Հաղբատի առաջնորդ եպիսկոպոսի կամ արքեպիսկոպոսի անունը, սույնպես և 1768 թվականից հետո նրան վեղար տվող եպիսկոպոսի կամ արքեպիսկոպոսի անունը»²⁵: Ելնելով այն փաստից, որ Ողբերգության մատյանի սայաթնովյան ընդօրինակության հիշատակարանում (1760/61 թվականին) բերվում է Զաքարիա վարդապետի անունը. կարելի է ենթադրել, որ նա է եղել Սայաթ-Նովայի հոգևորական ձեռնադրողը և նրան Գիլան նահանգի էնզելի նավահանգիստ ուղարկողը:

XVIII դ. առաջին տասնամյակներում էնզելին վաղուց արդեն կարևոր կենտրոն էր Արևելք—Ռուսաստան առևտրական կապերի օրավուր աճող հարաբերություններում: Իսկ այդ բնագավառում նշանակալի դեր ունեւ հայ վաճառականությունը, որը Ռեշտ—էնզելի—Հաշտարխան առևտրական տարանցիկ ճանապարհի վրա կարևոր հենակետեր ունեւ: Հայկական եկեղեցու գոյությունն իսկ էնզելիում, որտեղ Սայաթ-Նովան ձեռագիր է ընդօրինակել:

²³ Սայաթ-Նովա, 1963, էջ XXI X:

²⁴ «Յովհաննու Ղրիմեցու Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին», հրատ. Հ. Համադասպ Ոսկյան, Վիեննա, 1965, էջ 119—120, նաև՝ Պ. Հակոբյան, նշվ. հոդվ.:

²⁵ Լ. Մեկիքսեթ-Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 260:

վկայում է, որ այդ ժամանակներում այստեղ նշանակալի թվով հայեր են ապրել:

Հայերը էնգելիում հաստատվել են դեռևս XVII դ. սկզբներից: Ըստ Հ. Տեր-Հովհաննյանցի, Շահ-Աբասի կողմից Պարսկաստան բռնագաղթված հայերի մի մասին բռնակեցուցանեն ի Քաշան, զմասն մի ի Ղազբին, ի Գիլան, ի Անգալի և ի Դարբանդ²⁶: էնգելիի հայկական գաղթօջախը գտնվել է նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ենթակայության ներքո. «վիճակավոր քաղաքը Ամենափրկչեան վանի ի Պարսկաստան են՝ Ջուղայ, Շիրազ, Բուշեռ, Թէհրան, Համադան, Ռաշտ և Անգալի»²⁷:

Արդ, եթե էնգելին նոր Ջուղայի ենթակայության քաղաքներից էր, ապա տեղի քահանայի նշանակումը նույնպես պետք է գտնվեր Ամենափրկչյան վանքի առաջնորդի իրավասության ներքո: Թերևս այնքան էլ անհավանական չէ ենթադրել, որ Զաքարիա վարդապետ Թիֆլիսցին²⁸ Սպահանում գտնված ժամանակ, երբ գնացել էր Քերիմ խան Զենդի մոտ, նոր Ջուղայի առաջնորդին միջնորդած լինի իր ձեռնադրած Տեր Ստեփանոս քահանային (Սայաթ-Նովային) Պարսկաստանի որևէ հայկական եկեղեցու հովիվ կարգել: Անհավանական չէ ենթադրել նաև, որ Սայաթ-Նովան կարող էր ուղեկցած լինել Զաքարիային Պարսկաստան կատարած նրա ուղևորության ժամանակ: Այս դեպքում արդեն հարց է առաջանում վերոհիշյալ հալպատյան առաջնորդական վեճերին Սայաթ-Նովայի մասնակից լինելու մասին, որը և, թերևս, պատճառ եղած լինի Թիֆլիսից նրա հեռանալուն:

էնգելի—Աստրախան գծի վրա սայաթնովյան ոտնահետքեր են նկատվում 1966 թ. «Գրական թերթում» բանասեր Աս. Մնացականյանի արժեքավոր հրապարակումներում՝ Սայաթ-Նովայի «Թաքաուր իս դիւանս արա» երգի աստրախանյան տարբերակում և Սայաթ-օղլան աշուղի ինքնակենսագրական խաղում, որոնցից, ինչպես գրում է Մնացականյանը, պարզվում է, որ «Աստրախանում, դեռևս Սայաթ-Նովայի կենդանության օրերին, եղել է ոչ միայն նրա երգերը տարածող Փարակեցի Հովհաննես Ավետիսյան անուն-ազգանունով գործիչ, այլև Սայաթ-Նովայի երգերի ձեռագիր օրինակ, արտագրված Սայաթ-Նովայի ինքնագրից անմիջապես կամ միջնորդաբար»: «Հնարավոր է,— եզրակացնում է անվանի բանասերը,— որ հետագայում ևս այդ կողմերի հետ կապվող աղբյուրներից երևան գան ուրախառիթ նոր անակնկալներ»²⁹:

Նորահայտ ձեռագիրը հաստատում է Մնացականյանի կռահումը: էնգելին, որ Աստրախանի հետ անմիջական նավագնացական կապի մեջ էր, վստահաբար մտնում է «այդ կողմերի» մեջ: Զի բացառվում, որ Փարակեցի Հովհաննես Ավետիսյանը էնգելիում ծանոթացած լինի մեծ երգչի խաղերին

²⁶ Յարութիւն Տէր-Յովհաննէսեանց, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱպահան, Կ. Ա., Նոր Զուղա, 1880, էջ 30:

²⁷ Նույն տեղում, Կ. Ք., էջ 104:

²⁸ Հ. Տեր-Հովհաննյանցը (նշվ. աշխ., Կ. Ք., էջ 59—60) որպես նոր Ջուղայի միաբան հիշատակում է ոմն տփիսցի Զաքարիա եպիսկոպոս, որը 1752 թ. նշանակվել է յայլորդ և վերատեսուչ վանին:

²⁹ Աս. Մնացականյան, Շարք է մտնում սայաթնովյան ևս մի երգ («Գրական թերթ», 1966, № 51), նույնի՝ «Սայաթ Նովա» (բանասիրական ճշգրտումներ) հոդվածը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 3, էջ 273—275):

և դրանց ընդօրինակությունը, կամ դրանց գոց արած տարբերակները իր հետ տարած լինի Աստրախան:

Կասկած լինել չի կարող, որ հայերենի երկրից հեռու, այդ օտար միջավայրում, երգիչը պետք է իրեն մենակ զգար, հոգեկան ծանր վիճակում լինե՞ր, «սըքվուր» լինե՞ր, ինչպես ակնարկում է, հավանաբար, այդ ժամանակ իսկ Հերակլ թագավորին ուղղած իր ոտանավոր-աղերսագրում (Վ—31)։

Նկ, մի վիթի իմ արունըս թասերով.
Թանգ առած իմ քու ահագին ծախսերով,
Մոդըտ գու քամ իրանական ծեսերով,
Դուն ինձ պահիր ատլասով ու խասերով
Սիվ կարայում սըքվուրութին չիմ ուզում:

Արդյո՞ք «իրանական ծեսեր» արտահայտությունը չի հուշում խաղը գրելու ժամանակ իրանում նրա գտնվելը:

Սայաթ-Նովան «Իմ խիղճ գըլուխ, քիզիդ էս ինչ պատահից» խաղում (Վ—32), ինչպես նկատել է Մ. Հասրաթյանը³⁰, նույնպես ակնարկ ունի իրանում (այլև Թուրքիայում) լինելու մասին։

Սայաթ-Նովուն դուս մի անի՝ պահպանի,
էլ չի գընա շահի մոդն ու՝ սուլթանի:

Նորահայտ ձեռագրի տվյալների պատճառի վրա, կարծում ենք, այս վերջին տողը պետք է ոչ թե բանաստեղծական հնարանք համարել, այլ որոշակի փաստ:

Թվում է, որ այս ոտանավոր-աղերսագրերին (Վ—30, 31, 32) ընդառաջել է Հերակլը. հավանաբար, 1762 թ. հետո Սայաթ-Նովային թույլ է տվել վերադառնալ Վրաստան և հաստատվել մայրաքաղաքից հեռու, թերևս Զաքաթալայի շրջանի Կախո ավանում, որտեղ և 1766 թ. ընդօրինակել է ներկայումս Մատենադարանում պահվող № 4270 ձեռագիրը:

6. Սայաթ-Նովայի ամուսնության խնդիրը

Գրականության մեջ կասկածներ են եղել, որ Սայաթ-Նովան կրկնակի ամուսնություն է ունեցել. առաջին անգամ իբր 1747—1748 թթ. առաջ, և երկրորդ անգամ՝ 60-ական թվականներից հետո, թե իբր երկրորդ կնոջ անունն է Մարմար եղել, որ մահացել է 1768 թ.³¹:

Սայաթ-Նովայի առաջին ամուսնության վարկածը ինչ-որ չափով ընդունելի էր մինչև այն ժամանակ, երբ նրա ծնունդը դնում էին 1712, 1713 կամ 1717 թվականներին, սակայն Պարույր Սևակի և սայաթնովագետ Հ. Բախչինյանի բերած համոզեցուցիչ տասնյակ փաստարկներից և խաղերում առկա ինքնակենսագրական ակնարկների ու ծածկագիր թվականների մանրակրկիտ հաշվումներից հետո³², երբ հաստատված է երգչի ծննդյան ճշգրիտ թվակա-

³⁰ Սայաթ-Նովա, 1963, էջ XII:

³¹ Նույն տեղում, էջ XXV:

³² Պարույր Սևակ, Սայաթ-Նովա, Երևան, 1969, էջ 13—117, Հ. Բախչինյան, Դիտողություններ Սայաթ-Նովայի Դավթարի վերաբերյալ («Պատմա-բանասիրական հանդես»,

նր՝ 1722, և որ, ըստ նորահայտ ձեռագրի, նա 60-ական թվականներին արդեն քահանա էր, հավանական է դառնում ենթադրել, որ Սայաթ-Նովան մինչ այդ ամուրի է եղել և ամուսնացել է կամ այդ թվականի վերջերին, կամ 1761 թ. սկզբներին՝ 38—39 տարեկան հասակում:

Մ. Հասարթյանը, նկատի ունենալով Կախո քարվանսարայում 1766 թ. Սայաթ-Նովայի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանը, իրավացիորեն եզրակացրել է, որ 1766 թ. «արդեն գրիչ Ստեփանոսը երեք-չորս տարվա քահանա էր»³³: Դա նև հաստատում և ավելի ճշգրտում նաև նոր ձեռագրի տվյալները:

Մինչ 1760-ական թվականները Սայաթ-Նովայի ամուրի լինելու մասին որոշակի ակնաթիվ է նաև վրացերեն «Արթար դատէ, չէ՞ որ թաքավոր իս դուն» (վ—30) ոտանավորի հետևյալ տողը. «Ոչ կողակից ունեմ, ոչ էլ խնամի»: Իսկ այս ոտանավորը, ինչպես տեսանք, պետք է հորինված լինի 1759—1761 թվականներին:

Բերված փաստերը, այսպիսով, հնարավորություն են տալիս վերականգնելու մեծ երգչի կյանքի 1759—1761 թվականների «ամենամութ էջերի» հետևյալ տարեգրությունը:

1759—1761 թթ. Սայաթ-Նովան ձեռնադրվում է քահանա:

1760/61 թթ. Սայաթ-Նովան Պարսկաստանի Գիլան նահանգի էնզելի նախահանգստի հայոց եկեղեցում է:

1760/61 թթ. Սայաթ-Նովան էնզելի քաղաքում ընդօրինակում է Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության մատյանը:

1759—1761 թթ. Սայաթ-Նովան վրացերեն երեք ոտանավոր-աղերսագրեր (վ—30, 31, 32) է գրում վրաց Հերակլ թագավորին:

1759—1761 թթ. Սայաթ-Նովան ամուսնանում է լոռեցի Մարմարի հետ:

1759—1766 թթ. Սայաթ-Նովան զբաղվում է նաև գրչությամբ:

НОВОНАЙДЕННАЯ РУКОПИСЬ, ПЕРЕПИСАННАЯ САЯТ-НОВОЙ

БАБКЕН ЧУКАСЯН

Резюме

До нас дошли два манускрипта, написанные рукой великого поэта-ашуга XVIII в. Саят-Новы. Первый содержит его песни на трех языках— армянском, грузинском и азербайджанском, и хранится в Музее литературы и искусства им. Е. Чаренца. Другой манускрипт представляет собой сборник переписанных им отдельных частей Библии и Календаря и ныне хранится в Матенадаране им. Маштоца.

В начале 1981 г. в Матенадаран поступила третья рукопись, переписанная Саят-Новой, это «Книга скорбных песнопений» гениального

1966, № 3, էջ 209—220), նույնի՝ Սայաթ-Նովայի կենսագրության երկու հարցի շուրջ («Գանձեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 2, էջ 162—163),

³³ Սայաթ-Նովա, 1963, էջ XXXII:

поэта X в. Григора Нарекаци. В конце рукописи Саят-Нова оставил следующую памятную запись: «Написана в Гиляне, в церкви Анзали, в 1761 году. О, читатель, помяни меня, Степаноса вардапета, которого называют Саят-Новой, и отца моего махтеси Карапета, и да будете помнянуты и вы».

Этот памятник представляет особый научный интерес, так как раскрывает факты жизни Саят-Новы, касающиеся 1760—1761 гг., то есть того периода, когда он был удален от двора грузинского царя, пострижен в монахи.

На фоне новых фактов стало возможным определить время написания трех грузинских песен, адресованных царю Ираклию.

Рассматриваемая рукопись показывает, что Саят-Нова занимался и литературной деятельностью, за что его в свое время называли вардапетом, хотя он и не имел этой степени.